

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Güz/Autumn, 2021, 8 (2), 908-934

**GENÇLİĞİN “İNANÇ PROBLEMLERİNİN” GERÇEKLİĞİ:
ELEŞTİREL BİR OKUMA**

The Genuineness of Youth's “Faith Problems”: A Critical Reading

Abdullah İNCE

Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Türkiye. abdullahince@sakarya.edu.tr Orcid No: 0000-00001-6135-5743

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	12/08/2021
Kabul Tarihi / Accepted:	01/12/2021
Yayın Tarihi / Published:	30/12/2021
Cilt / Volume:	8
Sayı / Issue:	2
Sayfa/ Pages:	908-934

Atıf / Cite as: İnce, Abdullah. “Gençliğin “İnanç Problemlerinin” Gerçekliği: Eleştirel Bir Okuma” [The Genuineness of Youth's “Faith Problems”: A Critical Reading]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/2 (2021), 908-934

Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.994157>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar/lar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author/s declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (2) 2021: 908-934

GENÇLİĞİN “İNANÇ PROBLEMLERİNİN” GERÇEKLİĞİ:

ELEŞTİREL BİR OKUMA*

Abdullah İNCE**

Öz

Gençlik, gelişim dönemleri içinde değişime en açık dönemdir. Gençlik döneminde bireylerin kimliği belirginleşmeye başlar. Kimliğin kurucu unsuru olan inanç, gençlik döneminde sorgulamalara konu olur. Bu dönemde gençler geleneksel otoriteleri sorgular ve inancını yeniden kurar. İnancın yeniden kurulması ve karar bulması aşamasında gençler çeşitli değişimler yaşarlar. Gençlerin yaptığı sorgulama ve yaşadığı değişim yerleşik toplumsal kodlar açısından farklı algılanabilir. Bu algılardan bir kısmına göre gençlerdeki değişim, farklılaşma yerine bozulma olarak anlaşılabilir. Bu çalışmada, ilk olarak gençlerin inanç problemleri konusundaki toplumsal tutumlar kategorik olarak ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. İkinci olarak gençlerin inanç problemleri konusundaki alan araştırmaları eleştirel bir analize tabi tutulmaktadır. Bahsi geçen alan araştırmaları yöntem, içerik ve üslup açısından bazı eksiklikler taşımaktadır. Buna göre gençlerin inanç problemleri konusundaki literatürün bir kısmı gençlik dindarlığı, gençlerin inançları ve gençlerin inanç problemlerini anlamayı zorlaştırmakta, konuyla ilgili yanlış algıları beslemektedir.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, gençlik, alan araştırmaları, inanç problemleri, eleştiri.

The Genuineness of Youth's “Faith Problems”: A Critical Reading

Abstract

Youth is the period most open to change among developmental periods. In the youth period, the identity of individuals begins to be determined. Belief, which is the founding element of identity, becomes the subject of questioning in the youth period. In this period, young people question traditional authorities and re-establish their faith. During the re-establishment of belief and decision making, young people experience various changes. The questioning and change experienced by young people can be perceived differently in terms of established social codes. According to some of these perceptions, the change in young people can be understood as deterioration rather than differentiation. In this study, first of all, the social attitudes of the youth about the belief problems are discussed and evaluated categorically. Secondly, field studies on young people's belief problems are subjected to a critical analysis. The mentioned field studies have some deficiencies in terms of method, content and style. Accordingly, some of the

* Makalede Etik Kurul İzin belgesine gerek olmadığına, yazarlar arasında çıkar çatışması olmadığına ve makalenin hazırlanmasında herhangi bir kurumdan maddi destek almadığına dair yazarın yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Türkiye. abdullahince@sakarya.edu.tr Orcid No: 0000-00001-6135-5743

literature on youth's belief problems makes it difficult to understand youth religiosity, youth's beliefs and youth's belief problems, and feeds misconceptions about the subject.

Key words: Sociology of Religion, youth, field studies, belief problems, criticism.

Structured Abstract: The religiosity of the youth in Turkey is not a well-understood subject, although it is discussed a lot. While examining the attitudes of young people regarding their religious beliefs and belief problems, the factual dimension of the issue cannot be evaluated accurately enough. Some reasons for this can be mentioned:

Youth religiosity and the beliefs of young people are handled with an emotional approach. For this reason, it is seen that there is a need for a critical analysis of the studies on the subject. In this study, studies on the belief problems of youth in Turkey were subjected to a critical analysis.

Some of the studies on youth's belief problems deals with the problems such as atheism, deism, agnosticism, etc. theoretically. The main deficiency of these studies is not to identify the belief problems of young people, but to mentally assume a certain problem and produce a theoretical answer to this problem. These studies do not sufficiently explain the issue of whether the questions answered and the problems solved actually exist in young people.

Some of the field studies on the belief problems of young people investigate the sources of belief problems, the meaning of the subjects and concepts defined as belief problems, and the prevalence of belief problems. However, these studies also have some shortcomings. Some of these deficiencies can be counted as carrying out the researches without adequate literature review, interpreting the findings obtained in the studies without comparing them with the related studies, deficiencies in the research data in terms of scientific method, using a judgmental language by acting with prejudices against young people, including individuals in a category in which they do not define themselves as such..

While theoretical studies on the beliefs and belief problems of young people examine the subject at the conceptual level, practical applied research aims to identify the phenomenon in the field. However, one of the important problems seen in some of the studies on the belief problems of young people is the evaluations made without having a proficiency on subjects such as field research, statistical methods, data analysis and interpretation. Thus, the field research data is not read and interpreted correctly. This situation feeds the misconceptions about youths level of belief, belief problems and religiosity.

Belief problems, one of the most serious issues of the youth period, should be analyzed by revealing them with qualified field studies. Studies towards this goal should be deepened by field research based on a strong theoretical background. However, the deficiencies observed in the researches, which are expected to contribute to understanding and explaining the subject, make it difficult to understand the belief problems of young people instead of enlightening them. Some of the relevant research "consumes" rather than understands and explains youth religiosity and youth belief problems.

Key words: Sociology of Religion, youth, field studies, belief problems, criticism.

GİRİŞ

Gençlik biyolojik, psikolojik ve sosyolojik açıdan tanımlanan bir kavramdır. Ancak gençlik tanımları genellikle yaşı esas alma eğilimindedir. Birleşmiş Milletler, gençliği 15-24 yaş arası dönem olarak tanımlamakla birlikte, kültüre göre bu sınırı değiştirebileceğini ifade etmektedir.¹ Gençlik ve Spor Bakanlığına göre gençlik tanımı,

¹ UNDP, *UNDP Youth Strategy 2014-2017 United Nations Development Programme Empowered Youth Sustainable Future*. (New York: United Nations Development Programme, 2015), 9.

sosyoekonomik yapı, kültür ve geleneklere göre değişebilir. Bakanlık Türkiye’de gençlik politikalarının hedef grubunu 14-29 yaş grubu olarak görmektedir.²

Gençlik dönemi, değişime açık bir dönem olması sebebiyle problemlerle anılan bir dönemdir. Bu bağlamda gençlerin dindarlığı, inanç düzeyleri, inanç problemleri araştırmacıların üzerinde yoğunlaştığı alanlardır. Bu çalışmada gençlerin inanç problemleri ile ilgili literatür eleştirel bir analize tabi tutulmaktadır. Çalışmanın odaklandığı “inanç problemi” öncelikle Türk toplum yapısı tarafından umumiyetle onaylanmış dini inanca aykırı olarak ortaya çıkan inanma biçimleridir. Diğer bir deyişle “inanç sorunu” Türk toplumunda yaygın olarak kabul edilen İslami inançlara, resmi-sivil dini müfredatta öngörülen inanç biçimine aykırı inançlardır. Daha özel olarak bu metinde deizm, ateizm, agnostisizm gibi İslam dışı inançlar, bir inanç sorunu olarak tanımlanmaktadır.

Türkiye’de toplumsal kültürü belirleyen en önemli unsur, Türk toplumunun yüzlerce yıllık geleneklerini biçimlendiren İslam’dır. Bu anlamda kültürel açıdan Türk toplum yapısına uygun olmayan ve toplumda endişe uyandıran inanç biçimleri toplumsal bir sorun olarak tanımlanabilir. Bu çalışmada “gençliğin inanç sorunları” 15-29 yaş grubunda bulunan bireylerin inançları ile ilgili araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlar bağlamında ele alınacak, özellikle alan araştırmalarının içerdiği sorunlar yöntem, içerik, dil ve üslup açısından analiz edilecektir.

Kategorik olarak ele alındığında gençliğin inanç sorunları ile ilgili çok sayıda çalışmaya ulaşmak mümkündür. Bir bilimsel araştırmada yeni bilgi üretimi, araştırma sürecinde sorulan veya sorulmayan sorulara, araştırmanın sunuş biçimine ve soruların sorulma biçimine göre değişebilmektedir.³ Bilimsel araştırmalarda evren genellikle ulaşılamayacak kadar büyüktür. Bu sebeple bir evrenin tamamını çalışmak yerine evreni temsil eden sınırlı sayıda seçilmiş örnekleme incelemek yeterlidir.⁴ Doküman incelemesi veya analizi de tek başına bir araştırma yöntemi olarak kabul edilmektedir. Hangi dokümanların önemli olduğu ve araştırmada kaynak olarak kullanılacağı araştırmanın problemi ile doğrudan ilgilidir.⁵ Bir meta analiz iddiasında olmayan bu çalışmada incelenen alan araştırmaları amaçlı örnekleme tekniğine uygun olarak seçilmiştir. Amaçlı örnekleme tekniğinin seçim ölçütleri araştırmanın tasarım aşamasında örnekleme aranan bilgiyi verme kapasitesi ölçütüne bağlı olarak seçilir.⁶ Amaçlı örneklemede araştırmacının sağduyusu ve kararına göre hangi

² *Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi* (Ankara: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2018), 4.

³ Wayne C. Booth vd., *Araştırma Sanatı*, çev. Necati Kayaalp (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 4.

⁴ Ali Yıldırım & Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 114.

⁵ Yıldırım & Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 189.

⁶ Hasan Tutar & Ahmet Tuncay Erdem, *Örnekleriyle Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve SPSS Uygulamaları* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 251.

kaynaktan maksimum bilgi edineceği kararına uygun olarak örneklem seçilebilir.⁷ Bu araştırmada incelenen çalışmalar yukarıda ifade edilen yöntembilimsel yaklaşımlara ve araştırmancının amaçlarına uygun olarak yöntem, içerik, dil ve üslup açısından araştırma kapsamına giren çalışmalar arasından amaçlı örnekleme yoluyla seçilmiştir. Çalışmanın hedefi gereği konu ile ilgili literatürün tamamını analiz etmek yerine analiz bahse konu “sorunları” temsilen seçilmiş araştırmalar üzerinden sürdürülmüştür.

Bu çalışmanın analiz biçimi doküman incelemesi olarak da görülebilmekle birlikte içerik analizi yöntemine daha uygundur. İçerik analizi, metin veya metinsel verilere dönüştürülmüş dokümanlar içerisinde açık olan veya gizli kalmış anlamların sistematik olarak kavramlara veya kategorilere indirgenerek objektif olarak analiz edilmesidir. İçerik analizi, araştırmacıya verilerin analizinde belirli bir esneklik tanıyarak verilerin anlaşılmasını geliştirmek için teorik test imkânı sağlamaktadır.⁸ İçerik analizinin amacı toplanan verileri açıklayan kavramlara ve ilişkilere ulaşmak,⁹ çalışılmakta olan vakanın anlaşılması ve o vaka ile ilgili bilgi edinilmesidir.¹⁰ İçerik analizinin bir türü olan “nitel veri analizi” araştırmacıya esneklik tanıyan bir analiz türüdür. Bir görüşe göre de tüm nitel veri analizleri aslında nitel içerik analizidir.¹¹

1. Gençliğin İnanç Problemleri İle İlgili Çalışmalar Ve Bakış Açılarının Gerçekliği

1.1. Gençlerin İnanç Problemleri İle İlgili Çalışmalar

Gençliğin inanç problemi konusundaki çalışmalar en genel çerçevede teorik çalışmalar ve alan araştırmaları olmak üzere iki kategoride ele alınabilir. Konuyu teorik-kavramsal düzeyde ele alan çalışmalar deizm, ateizm, nihilizm ve agnostisizm gibi inanç biçimlerinin anlamı, kategorik ayırımları ve bunlara kelami-felsefi bakımdan nasıl yaklaşılacağını konu etmektedir. Bunlardan bazıları deizm¹², ateizm¹³, agnostisizm ve nihilizm¹⁴ gibi konulara özel olarak yaklaşırken bazıları inanç

⁷ İdris Güçlü, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri Teknik Yaklaşım Uygulama* (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 90.

⁸ Güçlü, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri Teknik Yaklaşım Uygulama*, 169.

⁹ Yıldırım & Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 242.

¹⁰ Tutar & Erdem, *Örnekleriyle Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve SPSS Uygulamaları*, 387.

¹¹ Tutar & Erdem, *Örnekleriyle Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve SPSS Uygulamaları*, 387.

¹² Temel Yeşilyurt, “Deizmin Türkiye’deki Etki Boyutu”, *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı – IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm)*, Yayına Haz. Hatice Nur Bölükbaşı - Sinan Gündoğdu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 25-37.

¹³ Kemal Batak, “Ateizm ve Türkiye”, *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı – IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm)*, thk. Hatice Nur Bölükbaşı, Sinan Gündoğdu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 63-75; Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021).

¹⁴ Kasım Küçükcalp, “Agnostisizm Ve Nihilizm”, *Güncel Dinî Meseleler İstisare Toplantısı – IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm)*, thk. Hatice Nur Bölükbaşı, Sinan Gündoğdu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 103-116.

sorunlarını bütün olarak ele almaktadır.¹⁵ İlgili çalışmaların belirgin vasfı konuya İslam düşüncesi bağlamında yaklaşımları ve doğal olarak savunmacı bir dil kullanmalarındır. Bahsi geçen çalışmaların bir kısmında görülen temel eksiklik, gençler arasında İslam dışı inanç biçimlerinin nasıl algılandığı ve bu inanç biçimlerinin yaygınlığı konusunda saha verilerine dayanmamaları ya da ilgili çalışmaları yeteri kadar değerlendirmemeleridir. Şüphesiz bu çalışmaların inanç sorunlarına karşı İslam düşüncesinin bakış açısını ortaya koymak bakımından önemi tartışmasızdır. Ancak literatürün bu yöne kayması meselenin teorik düzeyde kalması riskini barındırmaktadır. Diğer taraftan bu çalışmaların bir kısmında dikkat çeken bir başka özellik, meselenin ne olduğunu yeterince ortaya koymaktan ziyade normatif tanımlardan hareketle “yapılacakları söyleyen” öğretici bir dil kullanmalarındır.

Gençlik dindarlığı konusunda yapılan alan araştırmaları; gençlik dindarlığı, gençlerin inançları ve gençlik dindarlığının bazı değişkenlerle ilişkisi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Saha araştırması verilerine dayalı olarak gerçekleştirilen bu çalışmaların gençlerin inanç problemlerini anlama konusunda önemli katkıları olduğu ifade edilmelidir. Bu konuda başlıca çalışmalar arasında Bayyigit¹⁶, DİB Dini Hayat Araştırması¹⁷, Can ve diğerleri¹⁸, Ocakoğlu¹⁹ ve Bilici’nin²⁰ çalışmaları sayılabilir. Bahsi geçen çalışmalar gençlik dindarlığını inanç, ibadet ve diğer bazı boyutları itibarıyla anlamaya yardımcı olmaktadır. Bu çalışmalar, gençlerin inancının boyutlarına yönelik bazı veriler barındırmaktadır. Farklı dönemlerde ve farklı örneklemeler üzerinde yapılmış bahsi geçen çalışmaların tamamında gençlerin Allah’a inanma oranları %95 ile %99 arasında değişmektedir.²¹

Yukarıdaki çalışmaların dışında gençliğin inanç problemleri ile daha yakından ilgilenen bazı²² saha araştırmaları; gençlerin inanç ve ibadetlerinin düzeyi, değişimi,

¹⁵ Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018); Ramazan Altıntaş, *Gençler İnançtan Soruyor* (Ankara: TDV Yayınları, 2020); İsmail Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar* (Ankara: Eski Yeni, 2020).

¹⁶ Mehmet Bayyigit, *Gençlik ve Din* (Konya: Yediveren Kitap, 2011).

¹⁷ DİB, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014). Bu çalışma doğrudan gençlik dindarlığına odaklanan bir çalışma olmamakla birlikte Türkiye’de dini hayatla ilgili yakın dönemde yapılmış en objektif çalışmalardan biridir. Çalışmanın verileri yaş grubu değişkenlerine göre incelediğinde gençlik dindarlığı hakkında ciddi ölçüde fikir vermektedir.

¹⁸ Burhanettin Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)* (İstanbul: SEKAM Yayınları, 2013).

¹⁹ Ömer Faruk Ocakoğlu, “Din ve Maneviyat Arasında: Türkiye’de Genç Nüfus Dindarlığı”, *Türkiye’nin Gençleri İleri Analizler*, ed. Ahmet Özdiç (İstanbul: Uluslararası Tüm Gençlik ve Spor Kulübü Derneği, 2020), 131-170.

²⁰ Muhammed Veysel Bilici, “Siyasal Kimlikler, Din ve Değerler”, *Türkiye’nin Gençleri İleri Analizler* (İstanbul: Uluslararası Tüm Gençlik ve Spor Kulübü Derneği, 2020), 75-128.

²¹ Bk. Bayyigit, *Gençlik ve Din*, 95; DİB, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 9-20; Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 39; Ocakoğlu, “Din ve Maneviyat Arasında: Türkiye’de Genç Nüfus Dindarlığı”, 141.

²² Hamdi Gündoğar - Muhammet Sait Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı -Adıyaman Örneği-”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

inanç sorunlarının diğer konularla etkileşimi konularına yoğunlaşmaktadır. Bu konular içinde öne çıkanlar ise gençler arasında arttığı ileri sürülen ateizm, deizm, agnostisizm gibi İslam dışı dini ve felsefi inanışlardır. Ancak her halükarda Türkiye’de gençliğin inanç sorunları konusunda tatmin edici bir çalışmanın olmadığı²³ ve bu konuyla ilgili derinlikli saha araştırması yapılması gerektiği ilgili kurumlarca dile getirilmektedir.²⁴

Ancak bahsi geçen çalışmaların bir kısmında yöntem, üslup, içerik ve yorum sorunları bulunmaktadır. İlgili araştırmalardaki sorunlar çalışmaların sonuçlarına, sonuçların yorumlanmasına ve sonuçların kamuoyunda algılanma biçimine etki etmektedir. Asıl amacı bir olguyu ortaya koymak ve çözümlenmek olan bu çalışmalar gençlerin inançları ile ilgili tartışmalarda bazen olguyu gölgede bırakan yeni sorunlara yol açmaktadır. Bu sebeple gençliğin inanç problemleri ile ilgili saha araştırmalarının kritik edilmesi konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.2. Gençliğin İnanç Problemleri Konusundaki Bakış Açılarının “Gerçekliği”

Gençlerin inanç problemlerini ele alan bir çalışmada, meselenin olgusal boyutu yanında bu çalışmaların algılanma biçimi ve doğurduğu etkiler üzerinde de durulmalıdır. Zira aktüel bir yönü bulunan bu tartışmada kimi zaman algılar olguların önüne geçmekte böylelikle mesele asıl zemininde tartışılmamaktadır. Gençlik dindarlığı ve gençliğin inançları ile ilgili araştırma verilerinin kamuoyunda gündeme geliş biçimini birkaç kategoride ele almak mümkündür. Bazı yayınlarda gençlik dindarlığı ile ilgili araştırma sonuçlarının çarpıtıldığı, sosyal gerçekliği ifade etmek yerine siyasi bir takım göndermelerle “temennilerin” ortaya konulduğu gözlemlenmektedir. Bu örneklerde bilimsel çalışmaların sonuçlarının yanlış yorumlanmasından çarpıtılmasına kadar uzanan tutumları gözlemek mümkündür.²⁵ Bu tür bir tutumun meseleyi anlamak yerine manipüle etmeye yönelik olduğu gözlemlenmektedir.

Dergisi 6/11 (2019), 643-670; Y. Sinan Zavalsız - Ensar Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, *Journal of History Culture and Art Research* 7/2 (2018), 576-599; Kenan Sevinç - Ali Ulvi Mehmedoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”, *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 87-116; Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019).

²³ Altıntaş, *Gençler İnançtan Soruyor*, 153.

²⁴ Bk. “Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-IX” (Güncel İnanç Problemleri) Sonuç Bildirisi 11-13 Eylül 2018, Kızılcahamam. Bu belge kamuoyu ile paylaşılmamış belgeye DİB yetkilileri aracılığı ile ulaşılmıştır.

²⁵ Bk. Bethan McKernan, “Turkish students increasingly resisting religion, study suggests”, *The Guardian* (29 Nisan 2020). Bu haberde yazar ve çalışmanın ismine atıf yapılmaksızın Sakarya Üniversitesinde yapılan bir bilimsel çalışmada öğrencilerin “zorunlu din derslerine”, hükümetin “dindar nesil” projesine ve din kavramına tamamen direndiklerini “ortaya koydu” mealinde iddialar yer almaktadır. Bu iddialara göre Ramazan’da pandemi sebebiyle evinde ailesiyle birlikte kalmak zorunda kalan

Diğer bir kategori gençlerdeki geleneksel davranış kalıplarına aykırı her değişmeyi “bozulma” olarak okuma eğilimidir. Bu tutum bir araştırmada “ataizm” olarak kavramsallaştırılmıştır. Atalist tutuma göre hakikat ataların gözünden görünenle eşleştirilmekte, dinselleştirilen geleneğe uymayan yeni yorum ve yaşam biçimleri yargılanmaktadır.²⁶ Buna göre gençlerin giyim kuşamları, saç kestirme biçimleri, bazı konularda farklı davranış kalıplarını benimsemesi bozulma alametidir. Daha çok yetişkinlerde gözlenen, gençleri içinde bulunduğu gerçeklikten bağımsız ve kendi dönemleriyle kıyaslayan bu tutuma göre gençlik geleneksel dini davranış kalıplarından uzaklaşmakta ya da yozlaşmaktadır. Aristo’dan bu yana dile getirilen “gençlerin bozulduğu” iddiası üzerine kurulu bu söylem olumsuz saydığı şeyleri genellikle kendini dışarıda tutarak tanımlamakta ve eleştirmektedir. Bu durumda “zamanelik” sadece gençleri içine alan bir tavır olmaktadır. Bu yaklaşımın yetişkinleri ve geçmişi merkeze alan bir bakışa dayalı olduğu gözden kaçmamaktadır. Diğer taraftan bu yaklaşımlar dini bir yükümlülük olarak tanımlanamayacak bazı inanç, uygulama ve davranışların sorgulanması, reddi ve terkini inançsızlık, deizm vb. şekillerde nitelenmektedir.²⁷ Dindarlık ve inanç bile ayrı göndermelere ve davranışsal eğilimlere sahip kavramlar iken gençlerin dini yaşamında eksiklik olarak görülemeyecek hususların deizm vb. etiketlerle zikredilmesi önemli bir tutarsızlık olarak değerlendirilebilir.

Gençlerde ortaya çıkan her türlü farklılaşmayı bozulma olarak okumak yerine bilhassa yerleşik davranış kalıplarını, kalıp yargılara yönelik eleştirileri özneleşme süreci olarak okumakta mümkündür. Zira kendini dindar olarak tanımlayan gençlerin bir kısmı eleştirel düşünce ve söylemi gelişmenin anahtarı olarak görmekte, araştırmacılar gençlerin bu tutumunu onların özneleşmesi olarak görmektedir.²⁸ Gençlerin özneleşme teşebbüsü dine ve Tanrıya kayıtsızlık yerine kendi zaviyelerinden dini düşünce ve yaşamlarını kurma girişimidir. Çünkü gençler hâkim söyleme ve kendilerini kısıtladıklarını düşündükleri otoritelere karşı olmakla, tek bir dini otoriteye bağlanmayı ve taklidi reddediyor ancak dini otoriteden tamamen

gençler, ailelerinin zoruyla dindar bir yaşam sürmektedir. Haberin içeriğinde atıf yapılan diğer konulara bakıldığında bilimsel bir çalışmanın verilerinden yola çıkıldığı imaj ve imasıyla siyasi göndermeler gözden kaçmamaktadır. Zira içeriğinden dolayı bir şekilde ve saptırılarak söz edilen, ismi de hiçbir şekilde zikredilmeyen bir çalışmadan yola çıkılarak; haberde kendini “halife” olarak gören Erdoğan’ın “dindar nesil” hedefinin gerçekleşmediği vb. iddialar yer almaktadır. İlginç olan aynı saatlerde Türkiye’de bazı haber sitelerinin dil ve içeriği neredeyse aynı olan haberler yapmasıdır. İzleyebildiğimiz kadarıyla aynı içerik yaklaşık bir yıl sonra bazı haber sitelerinde yeniden gündeme getirilmiş ve aynı yanlışlar sürdürülmüştür. Bkz. Mustafa Kömüş, “Dine ilgi azaldı, deizmi seçiyorlar”, *BİRGÜN* (16 Nisan 2021).

²⁶ Şimşek, *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*, 17, 20.

²⁷ Erol Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 32, 188.

²⁸ Abdullah Özbolat, “İhlsözlük’te Dindar Gençliğin Özneleşmesi: İmam Hatipli, Ahlaklı ve Entelektüel”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2014), 61-62.

vazgeçmeden kendi dindarlığını kurmak istiyorlar.²⁹ Dindar gençlerin özneleşmesi ile ilgili kavramsallaştırmanın “geleneksel Müslümanlık eleştirisi”, “sorgulayıcı Müslümanlık”, “özgürlüğe yapılan vurgu”, “din istismarı eleştirisi”, “iktidarı kutsallaştırma eleştirisi”, “İslamileşme eleştirisi”, “özenti kültürü eleştirisi” ve “İslam’ın savunusu” şeklindeki boyutları içermesi de bunu göstermektedir.³⁰

İkinci eğilimle ilişkili görülebilecek bir tutum da gençlerin söz dinlemediği, dini değerleri önemsemediği ve geleneklerden uzaklaştığı gerekçesiyle suçlanmasıdır.³¹ Bu tutum kendi içinde gençleri suçlayarak sorumluluğu üzerinden atma eğilimi barındırır. Bir önceki tutum ile bu tutumun ortak özelliği toplumsal değişmeyi yeterince okuyamamak ve değişmeyi kabullenmemektir. Bu tutumların beslendiği kaynak bazen dini kaygılar iken bazen geleneksel tutumlardır. Ancak dini kaygıların da gelenek ile iç içe geçmiş olduğu ve tepkilerin bu bağlamda dile getirildiği ifade edilebilir.³²

Diğer bir kategori de gençlerdeki dini tutum, dindarlık, gelenekle ilişki, inanma biçimlerini anlamaya çalışan, değişimden ve “bozulmadan” kaygılanmakla birlikte buna çareler arayanların tutumudur. Ancak tüm mensuplarıyla gençleri doğru anlayıp onlarla etkileşim kurmuş bir toplum bulmak zordur. Türkiye’deki fikri ekollerin gençlerle etkileşim oranının %3-4 seviyelerinde olması da bunu göstermektedir.³³ Bu kategoride yer alan tutumların veri eksikliği, sahayı tanımama, gençlerin dilini bilmeme, değişimi okuyamama vb. sebeplerle gençlere dokunmadığı ve yargılayıcı bir dile evrildiği ifade edilebilir.³⁴

2. Gençliğin İnanç Problemleri İle İlgili Çalışmalarda Görülen Eksiklikler

Gençlerin dindarlığı, gençlerin dini eğilimleri ve dini inançları konusunda son dönemde yapılan çalışmaların önemli bir kısmında yöntem, üslup, içerik ve verilerin yorumlanmasında eksiklikler bulunmaktadır. Bu eksikliklerin bir kısmı, ilgili çalışmaların “bilimsellik” kriterine uygunluğunu da tartışmaya açmaktadır. Bunlara sebep olan sorunlar arasında yöntem bilgisi eksikliği, seçilen yöntemin araştırma amaçlarına uygun olmaması, sınırlı bir örneklemeyle kayıtlı verilerin uygun olmayan yöntemlerle genellenmesi, araştırma sonuçlarının bilimsel yönetime uygun yorumlanmaması, sonuçların, konuyla ilgili çalışmaların verileriyle kıyaslanmadan

²⁹ Hasan Meydan & Sare Aydın, “Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığa Bakışı ve Etkileyen Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 310.

³⁰ Özbolet, “İhlsözlük’te Dindar Gençliğin Özneleşmesi: İmam Hatipli, Ahlaklı ve Entelektüel”, 63.

³¹ Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi*, 182.

³² Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi*, 188.

³³ Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi*, 172.

³⁴ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*.

sunulması sayılabilir. Bu bölümde konuyla ilgili çalışmalar bilimsel yaklaşım açısından değerlendirilecek, ilgili çalışmaların eleştirel bir analizi yapılacaktır.³⁵

2.1. Araştırma Verilerinin Diğer Araştırmalarla Tutarlı Olmaması

Son zamanlarda gençlik konusu ile ilgili çeşitli araştırma şirketleri tarafından çalışmalar yapılmakta ve sonuçları yayınlanmaktadır.³⁶ Bu çalışmaların bir kısmında gençlik ve din konusuna da yer verilmektedir. Bir araştırmada³⁷ gençlere “Kendinizi dini inanca sahip bir kişi olarak tanımlar mısınız?” sorusu sorulmuştur. Araştırmanın verilerine göre bu soruya “Evet” cevabı verenlerin oranı %82,8’dir. Başka araştırmaların sonuçlarına bakılmaksızın, bu sonuca göre 18-29 yaş grubundaki bireylerin yaklaşık %17’si dini bir inanca sahip değildir. Bir araştırmanın geçerlik ve güvenilirliği bilimsel yöntemlerle tespit edilebilir. Bu araştırmada da konuyla ilgili bir uzmandan istifade edildiği³⁸, istatistiki yöntemlerle araştırmanın geçerlik ve güvenilirlik analizlerinin yapıldığı ifade edilmektedir.³⁹ Ancak bir araştırma sonuçlarının benzer araştırmalardan bariz derecede farklılaşması da araştırmaların geçerlik ve güvenilirliğini test etme yollarından biridir. Bu durumda araştırmanın örneklemini, araştırmanın yapıldığı dönem, veri elde etme araçları, saha çalışması

³⁵ Konuyla ilgili çalışmaların tamamını burada zikretmek mümkün olmadığından araştırma amacına uygun olarak seçilen bazı çalışmalar analiz edilecektir. Bilimsel çalışmaların gelişebilmesinin yolu yine bilimsel ölçülere bağlı kalmak kaydıyla eleştirilmesidir. Bilimsel kriterlere bağlı kalarak yapılacak eleştiriler alana, konuya ve sosyal gerçekliği anlamaya katkı sağlayacaktır. Burada eleştiriye konu edilen çalışmalarla ve çalışmaların sahipleriyle ilgili özel bir amacımızın olmadığını -izah etmeye gerek olmasa da- ifade etmek gerekmektedir.

³⁶ Bu çalışmada gençlerin inanç sorunu ile ilgili alan araştırmalarının eleştirel analizi yapılırken ilkesel olarak eleştirilen eserlerin ve eser sahiplerinin ismi metin içinde zikredilmeyecektir. Çünkü araştırmamıza konu ettiğimiz çalışmalar “özel olarak seçilmiş çalışmalar olmaktan ziyade” incelediğimiz konuya başlıca örnek oluşturmaları sebebiyle seçilmiştir. Aynı kapsamda zikredilebilecek başka örnekler de bulunmaktadır.

³⁷ MAK Danışmanlık tarafından 13 Temmuz-30 Ağustos tarihleri arasında İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması 2 (İBBS2) düzeyindeki illerde 8000 kişi üzerinde gerçekleştirilen bir araştırmadır. MAK Danışmanlık, *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması* (MAK Danışmanlık, 2020).

³⁸ Araştırma raporunda, araştırmanın Yeditepe Üniversitesi ile birlikte gerçekleştirildiğini ilan eder şekilde Yeditepe Üniversitesi logosu kullanılmıştır. Metin içinde bir yerde Yeditepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Demet Lüküslü’den anket formlarının geçerliliğini test etmek üzere istifade edildiği ifade edilmektedir. Bk. MAK Danışmanlık, *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması*, 21. Buna göre Lüküslü’nün araştırmaya katkısı soruların hazırlanması aşaması ile sınırlıdır. Raporun hazırlayanlar kısmında ilgili akademisyenin ya da başka uzman ya da uzmanların ismi zikredilmemektedir. Diğer taraftan metinde Yeditepe Üniversitesi ile işbirliğinin hangi kapsamda, nasıl yapıldığının, kurumun katkısının ve sorumluluğunun detayı zikredilmemektedir. Araştırmalarımıza göre Yeditepe Üniversitesi metni herhangi bir yerde kendi araştırması olarak paylaşılmamıştır. Bahsi geçen araştırmanın sonuçları daha çok popüler yayın ve internet ortamlarında gündeme gelmiş görülmektedir.

³⁹ MAK Danışmanlık, *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması*, 21.

sırasında öngörülemeyen diğer unsurlar gibi konularda sorunlar olabileceği akla gelebilir.

İlgili araştırmanın sonuçları, benzer araştırmaların sonuçlarıyla karşılaştırıldığında izah edilemeyecek derecede bir farklılık dikkat çekmektedir. Bayyığıt⁴⁰, iki farklı zaman diliminde, üniversite öğrencilerinden oluşan iki farklı örneklem grubu üzerinde bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada “Allah’a inanmıyorum” diyenlerin oranı 1988 yılında %3,5, 2001 yılında %3,1’dir. Aynı araştırmada melek inancı, peygamber inancı ve kitap inancı %95 civarındadır. DİB Türkiye’de Dini Hayat Araştırmasında 18-24 yaş grubunun Allah’ın varlığına inanma oranı %98,5, melek, cin ve şeytanın varlığına inanma oranı ise %96,2’dir.⁴¹ SEKAM tarafından 2013 yılında gerçekleştirilen araştırmada gençlerin dindarlığı sahip oldukları kimlikleri ile ilişkilendirilmektedir. Buna göre İslamcı, Milliyetçi, Laik Dindar vb. kimliklere sahip olan gençlerin Allah’a inanma oranları hiçbir kategoride %95’in altına düşmemektedir. Allah’a inanma oranının bütün gençlerdeki ortalaması ise %97 civarındadır.⁴² Ocakoğlu’nun çalışmasında ise kendini dini referansla tanımlayıp tanımlamamak esas alınmıştır. Buna göre gençlerin yaklaşık %3’ü kendini dini referanslarla tanımlamamaktadır.⁴³ Gündoğar ve Yürgüç’ün lise öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada da öğrencilerin yaklaşık %96’sı Allah’ın varlığına inandığını belirtmiştir.⁴⁴ Bu araştırmaların verileri Türkiye’de gençlerin Allah inancının en düşük oranla %95 olduğunu göstermektedir. Bu veriler ilgili araştırma⁴⁵ sonuçlarıyla karşılaştırıldığında arada izah edilmesi güç bir farklılık dikkat çekmektedir.

Araştırma sonuçlarının literatürden bu ölçüde farklılaşmasının nedenleri ile ilgili birkaç husus ifade edilebilir. Bunlardan ilki katılımcılara sorulan sorunun muğlak yapısıdır. “Kendinizi dini inanca sahip bir kişi olarak tanımlar mısınız?” sorusu içinde yer alan “dini inanç” bir dine inanmak, din hakkında bir inanca sahip olmak anlamına gelebileceği gibi din hakkında pozitif ya da negatif inancın her ikisini birden de içerebilir. Sorudaki bu muğlaklık cevap vermeyi güçleştirebilir ya da katılımcılar tarafından farklı yorumlanabilecek bir düşüncenin aynı cevap altında toplanması mümkün olabilir.

Araştırma metninde de ifade edildiği gibi⁴⁶ söz konusu çalışma pandemi döneminde yapılmıştır. Gençlik, fizyolojik yapısı ve psikolojik özellikleri gereği bedensel hareketliliğin en yüksek olduğu dönemdir. Dolayısıyla gençlerin sosyal kısıtlamalardan en fazla etkilenen kesim olacağı ifade edilebilir. Buna ilave olarak

⁴⁰ Bayyığıt, *Gençlik ve Din*, 95.

⁴¹ DİB, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 9-20.

⁴² Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 39.

⁴³ Ocakoğlu, “Din ve Maneviyat Arasında: Türkiye’de Genç Nüfus Dindarlığı”, 141.

⁴⁴ Gündoğar & Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı-Adıyaman Örneği-”, 657.

⁴⁵ Bk. MAK Danışmanlık, *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması*.

⁴⁶ MAK Danışmanlık, *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması*, 20.

pandemi sürecinde bütün dünyada ortaya çıkan ekonomik istikrarsızlık, işsizliğin artması, gençlerin sosyalleşme ortam ve imkânlarının kısıtlanması gençlerin psikososyal yapısı üzerinde etkili olmuş görünmektedir. Dolayısıyla bu etkenler gençlerin inançlarını ya da inanca yönelik tutumlarını ifade etme biçimlerini etkilemiş olmalıdır. Bu sebeple gençlerin araştırmada yer alan “dini inanca sahip olma” ifadesine pandemi şartları altında cevap vermiş olması sonuçların değerlendirilmesinde önemli bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Ancak sadece varsayım düzeyinde kalabilecek bu kanaatin saha araştırmaları ile analiz edilmesi gerektiği açıktır. Bahse konu araştırma metninde sonuçların literatürden neden bu ölçüde farklılaştığının izah edilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

İlgili araştırma yayınlandığı dönemde medya organlarında sıkça gündeme gelmiştir. Bu yönüyle sonuçları diğer araştırmalara göre izah edilemeyecek farklılık gösteren bu araştırma Türkiye’de gençlerin inançları konusunda spekülatif tartışmalara yol açmıştır.⁴⁷

2.2. Araştırma Verilerinin Yönteme Uygun Sunulmaması ve Yorumlanmaması

Bir çalışmada⁴⁸ din ve yaratıcı algısındaki değişim üniversite öğrencileri örnekleme bağlamında incelenmektedir. Çalışma “15’i ateist, 10’u deist, toplam 25 gönüllü” öğrencinin “ateizmi ve deizmi benimsemesine yol açan sebeplerin neler olduğunu”⁴⁹ psikososyal bir bakış açısıyla incelemeyi hedeflemektedir. Araştırma ateizm ve deizm kavramını içerik ve tarihçe açısından inceledikten sonra mülakat tekniği ile toplanan verilerin analizi ile sürdürülmektedir.

Araştırmanın girişinde yazarlar konu ile ilgili literatürü verme gerekliliği hissettiğinden konuyla ilgili çalışmaların verilerini ortaya koymayı hedeflemiş görünmektedir. Ancak konu ile ilgili sadece bir kaynağa atıf yapılması araştırmanın önemli bir eksikliği olarak dikkat çekmektedir. Bir araştırma şirketi tarafından yapılan ve kanaatimizce sonuçları oldukça tartışmalı olan bir araştırmaya atıf yapılarak çalışmanın girişinde şu ifadeler yer almaktadır;

“Resmî verilere göre Türkiye’de Müslüman olanların oranı %99’dur. Ancak yapılan araştırmalarda “Allah’ın varlığına ve birliğine, bizi yaratıp yaşattığına inanıyor musunuz?” şeklindeki soruya %4 oranında “hayır” cevabı gelmiştir. “Evet Allah’ın yarattığına inanıyorum, ama her şeye karıştığını düşünmüyorum.” diyenlerin oranı da %6’dır. Bu rakamlardan yola çıkarak

⁴⁷ Bir örnek için bk. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/arastirmada-carpici-sonuc-gencler-turkiyeye-inancini-kaybediyor-1762964> Erişim Tarihi: 26.03.2021.

⁴⁸ Zavalı & Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”.

⁴⁹ Zavalı & Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, 568.

toplumumuzun %4'ünün ateist, %6'sının deist olduğu söylenebilir. Bütün bunların yanında %4 oranındaki bir grup da kararsız konumdadır.”⁵⁰

Yazarların “resmi verilere göre Müslümanların oranı %99’dur. Ancak toplumumuzun %4'ünün ateist, %6'sının deist olduğu söylenebilir.” ifadelerinden Türkiye’de toplumun %10’unun Allah inancı başta olmak üzere iman esaslarına inancının İslami inanişaya aykırı olduğunu düşündükleri anlaşılmaktadır. Bilimsel bir araştırmanın aşamaları gözleme, karşılaştırma ve açıklama olarak ifade edilebilir.⁵¹ Buna göre bilgi elde etme sürecinde araştırmacı, varsayımlarına dayalı olarak bilgi toplama tekniklerini kullanarak ele aldığı olguyu incelemeli, arkasından onu mevcut çalışmalarla karşılaştırmalı ve son olarak açıklamalıdır. Şüphesiz bilgi elde etmek için tek yol bu değildir. Ancak benimsenen yöntem ne olursa olsun bir konu ile ilgili literatürün incelenerek konuyla ilgili verilerin karşılaştırılması incelenen konu ile ilgili mevcut durumu görmek bakımından kaçınılmazdır. Ancak yazarlar konuyla ilgili sadece bir kaynağa atıf yapmış ve bahsi geçen kaynaktaki verileri mutlak kabul ederek çalışmayı sürdürmüş görünmektedir. Hâlbuki bu metinde atıf yapılan başlıca kaynaklar⁵² başta olmak üzere birçok çalışma Türkiye’de bütün yaş gruplarında Allah’a inanma oranlarının %95’in altına düşmediğini göstermektedir. Bu oranlar içinde deizm eğilimine yönelik bir veri de bulunmamaktadır. Bu durumda Türkiye’de toplumun %10’unun deist ya da ateist olduğu ifadesi izaha muhtaçtır. Ayrıca bazı çalışmalarda gençlerin ateizm ve deizm kavramlarını tam olarak anlamlandıramadıklarını gösteren veriler bulunmaktadır. Bir çalışmaya göre kendini ateist olarak tanımlayan gençlerin %61’i Allah’a kesinlikle inandığını ve %13,3’ü de düzenli olarak beş vakit namazını kıldığını ifade etmiştir.⁵³ Bu veri en azından gençlerin bazı inançlarında tutarsızlık olduğunu göstermektedir. Yazarların konuyla ilgili diğer çalışmaları inceleyerek karşılaştırmalı bir analiz yapmaması sorunlu bir bakış açısı olarak görünmektedir.

Ayrıca “Evet Allah’ın yarattığına inanıyorum, ama her şeye karıştığını düşünmüyorum.” ifadesinin mutlak olarak deizm anlamına geldiği de tartışılabilir bir husustur. Gençlerin “karışmadan” ne anladıkları sonucu etkileyebilecek önemli bir unsurdur. Aşağıda farklı bir bağlamda bu konuya değinildiği için burada konu üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

İlgili araştırmada dikkat çeken ikinci bir husus verilerin sunuluş-tablolaştırma ve yorumlanma biçiminde yöntem bakımından doğru olmayan bir biçimin tercih edilmesidir. Bilindiği gibi nitel ve nicel araştırmaların veri elde etme ve verileri

⁵⁰ Zavalı - Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, 571-572.

⁵¹ Mehmet Bayyigit, “Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Din Sosyolojisi*, ed. Mehmet Bayyigit (Konya: Palet Yayınları, 2013), 10.

⁵² Bayyigit, *Gençlik ve Din*; DİB, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*; Ocakoğlu, “Din ve Maneviyat Arasında: Türkiye’de Genç Nüfus Dindarlığı”; Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*.

⁵³ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 35-36.

yorumlama biçimi farklı paradigmalara dayanmaktadır. Bu konuda empirist bilgi kuramına dayanan pozitivism ve kökleri Weber ve Dilthey'e kadar uzanan yorumlayıcı gelenek olmak üzere iki teorik eğilimden söz edilebilir.⁵⁴ Araştırmacı çalıştığı konunun özelliğine uygun bir yöntem tercihi yapar. Tercih edilen yaklaşıma uygun olarak bilginin elde edilmesi süreci ve sunum biçimi farklılaşır. Nitel araştırmalar incelediği konunun kendine özgü özellikleri üzerinden farklı tiyolojilere ulaşmaya çalışır ve olguyu derinlemesine çözümlemeyi hedefler. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre analiz sayısal-istatistikî çıkarımlardan farklı bir anlam ifade etmektedir. Daha açık bir ifade ile nitel araştırmada sosyal olgu ve davranışlar, bir durumun kendine özgü yönleriyle ortaya konmaktadır.⁵⁵

İlgili araştırmada⁵⁶ nitel bir yöntemle elde edilen veriler nicel bir yaklaşımla sunulmaktadır. Buna göre mülakatlarla elde edilen bilgiler tablolaştırılmış ve nicel bir mantıkla sunulmuştur. Verilerin sayımının yapıldığı nicel göstergeleri ifade eden tablolaştırma araştırmanın mantığına uygun olmamasına rağmen çalışmada sıkça kullanılmıştır. Ayrıca verilerin yorumlandığı kısımlarda sadece biçim açısından değil yaklaşım açısından da aynı eksiklik dikkat çekmektedir. Araştırmadan alınan bazı ifadeler şu şekildedir;

“Çalışmamızda yer alan deneklerin %68'i (10 ateist, 7 deist) çocukluk döneminde ailesi tarafından bilgilendirildiğini belirtirken, %32'si (5 ateist, 3 deist) böyle bir şeyle karşılaşmadığını dile getirmiştir.”... “Araştırmamızda yer alan deneklerin %48'i Kur'an kursuna giderek bilgi edindiğini ifade etmektedir.”⁵⁷

Her ne kadar parantez içinde sayılar verilmiş olsa da araştırmanın bütününde veriler sıkça nicel yaklaşımı çağrıştırır şekilde tablo kullanılarak verilmiştir. Bu da bir süre sonra metinde nitel araştırma deseninden uzaklaşarak nitel verilerin nicel bir yaklaşımla sunulması ve buna bağlı bir algının oluşmasını doğurmaktadır. Birçok araştırmada gözlemlenen benzer durum nitel ve nicel yaklaşımın veri elde etme ve sunum biçimi arasındaki farkın gözden kaçırılması ile ilişkili görünmektedir. Ancak nitel yaklaşımda, elde edilen verilerin sayımının yapılması değil kendine özgü özelliklerinin ortaya konması amaçlanmaktadır. Bu durumda nitel yaklaşımla elde edilen verilerin sayısallaştırılarak yüzdeler şeklinde verilmesi yöntemsel yaklaşıma aykırıdır. Araştırmanın okuyucuda uyandıracığı algı da buna bağlı olarak farklı olacaktır. En basit ifade ile incelenen bir olgu ya da davranışın yaygınlığının “örneklem-katılımcıların %...sı şu şekildedir, görüştedir ya da şu özelliğe sahiptir”

⁵⁴ Birsen Gökçe, *Toplumsal Bilimlerde Araştırma* (Ankara: Savaş Yayınevi, 2007), 25; W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I-II*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası, 2017), 130.

⁵⁵ Yıldırım & Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8; Elif Kuş, *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Veri Analizi* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2006), 5, 6, 183.

⁵⁶ Zavalsız & Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”.

⁵⁷ Zavalsız & Şahin, “Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma”, 573-574.

şeklinde ifade edilmesi, sayısallaştırma anlamına gelmekte –yazarların kastı bu olmasa da- sonuçta incelenen davranışın yaygınlığı ortaya konmuş olmaktadır.

Benzer hatalara başka araştırmalarda da rastlamak mümkündür. Ateizme yol açan başlıca faktörlerin ele alındığı bir araştırmada bir başka saha araştırmasında sorulan bir sorudan hareketle Türkiye’de “Kur’an-ı Kerim ve diğer kitapların vahiyle geldiğine inanma” oranının %76 olduğu ifade edilerek bu veri üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır.⁵⁸ Araştırmacı konuyla ilgili neredeyse başka hiçbir kaynağa atıf yapmadan ve bir karşılaştırma yapmadan görüş ve değerlendirmelerini bu veri üzerine kurmaktadır. Öncelikle araştırmacının alıntılacağı soru hedef kitlenin konuyla ilgili görüşlerini tespit etmeye uygun bir soru olarak görünmemektedir. Zira bu soruya cevap verenlerin sadece Kuran konusunda mı böyle düşündükleri yoksa diğer kitaplarla Kur’an’ı birlikte mi değerlendirdikleri açık değildir. Diğer bir deyişle bu soruya cevap veren bir Müslüman birey Kur’an’ın vahiy mahsulü olduğuna inanıyor diğer kitapların vahiy mahsulü olduğunu düşünmüyorsa (Müslümanların tamamına yakınının genel kanaati bu yöndedir.) bu soruya verilecek cevap katılımcıların görüşünü tam olarak yansıtmayacaktır. Bu haliyle sorunun kapsam geçerliliğine sahip olmadığı da ifade edilebilir.

Bu veriye göre Türkiye’de Müslümanların %24’ünün Kur’an’ın vahiy mahsulü olmadığına inandığını düşünmemiz gerekir ki bunu destekleyen hiçbir veri bulunmamaktadır. İlgili araştırmada alıntılanan sorunun analizinin yapılmamasına ilave olarak verilen oranı başka çalışmalarla karşılaştırmamaktan kaynaklı sorunlar iç içe geçmiş durumdadır. Bahsi geçen araştırmacının devamında aynı araştırmaya atıfla Türkiye’de %6 oranında deist, %4 oranında ateist olduğu iddiası kabullenilmiş görülmektedir.⁵⁹ Hâlbuki bu verilerin Türkiye’de yapılan –bir kısmı bir önceki başlıkta analiz edilen- araştırmaların sonuçlarıyla uyuşmadığı açıktır.

Karma yöntemi kullanan araştırmalarda bir veri tabanı diğerinin üzerine yapılandırılabilir. Bu çalışmalarda amaç bir veri toplama tekniğiyle elde edilen bilgilerin diğer aşamaya altyapı oluşturmasıdır.⁶⁰ Bu çalışmalar incelenen olgunun hem yaygınlığını hem de aktörün gözünde ne anlama geldiğini ortaya koyması bakımından alana katkısı yüksek çalışmalardır. Diğer taraftan araştırma sürecinin uzaması, veri toplama süreçlerinin zahmetli olması bu araştırmalara ayrı bir değer katmaktadır. Ancak çok nitelikli çalışmalarda da bazı eksiklikler görülebilmektedir.

Bir araştırmada karma yöntemle inançsızlığa yönelmenin çevresel ve entellektüel nedenleri araştırılmıştır.⁶¹ Bahsi geçen araştırma incelediği konu, ilgili literatürü titizlikle incelemesi, veri toplama araçlarının çeşitliliği, karma yöntemi

⁵⁸ Fatma Aygün, “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 534.

⁵⁹ Aygün, “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”, 535.

⁶⁰ John W. Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2016), 13-15.

⁶¹ Sevinç & Mehmedoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”.

kullanarak olguyu çok boyutlu bir şekilde ortaya koyması bakımından literatürde önemli bir boşluğu dolduran ciddi bir çalışmadır. Ancak kanaatimizce nitel verilerin sunum ve yorumunda bazı eksiklikler taşımaktadır. Araştırmada inançsızlığın nedenlerini daha iyi tespit edebilmek için ankete katılanlardan gönüllü olarak seçilen 10’u yabancı uyruklu ve 22’si Türk olmak üzere 32 kişinin katılımıyla mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakat verileri çeşitli kodlar altında toplanarak tablolaştırılmıştır. Mülakatların amacı “inançsızlığın nasıl oluştuğu ve geliştiği, inançsızlığa etki eden faktörlerin neler olduğu ve bu faktörlerin hangilerinin diğerlerini öncelediğini araştırmak” olarak belirtilmiştir.⁶² Ancak mülakat verilerinin sunumunda nicel analizi çağrıştırır şekilde olgunun yaygınlığını ortaya koyan bir yaklaşımla “katılımcıların gerçekte yalnızca %53,14’ü Tanrı’nın olmadığına ilişkin bir kanıt ileri sürmektedir.” vb. ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Yine nitel verilerin tablolaştırılarak yüzdeler dilimi şeklinde sunulduğu tablonun yorumunda “H4 hipotezi (İnançsızların çoğunluğu entelektüel olarak aktif değildir) doğrulanmıştır.” ifadesi yer almaktadır.⁶³

Nicel araştırmalar, nitel araştırmalardan farklı olarak, sosyal olguları sayısal verilerin istatistiksel çözümlemeleri aracılığıyla inceleyen ve olgular arasında neden sonuç ilişkileri arayan araştırmalardır. Bunu yaparken oluşturulan hipotezleri sınamak amacıyla geniş çaplı örneklemelerden nicel veriler toplanır, bu veriler istatistiksel olarak çözümlenir. Bu çözümlemenin bir amacı da bulguların genellenmesidir.⁶⁴ İlgili çalışmada sınanacağı belirtilen hipotez nicel araştırma paradigmasına uygun olarak kurulmuş ancak hipotezin testi nitel verilerin sayısallaştırılması yoluyla gerçekleştirilmiştir.

2.3. Yargılayıcı Bir Dil Kullanılması

2013 yılında Türkiye’nin 81 ilinde 179 kentsel, 173 kırsal olmak üzere toplam 352 yerleşim biriminde 5541 kişiye anket uygulanarak gerçekleştirilen bir araştırmanın bölümlerinden biri gençlik ve din olarak tasarlanmıştır.⁶⁵ Araştırmada “teoride öngörülen gençliğin pratikle ilişkisinin araştırılması” bir hedef olarak benimsenmiştir. Araştırma raporunda ifade edilen bu hedef, araştırma boyunca yer yer kendini göstermekte, “teoride öngörülen” gençliğin pratikte karşılığının olmadığı hissini verecek yorumlara rastlanmaktadır. Araştırmada laiklik “dinin bireysel

⁶² Sevinç & Mehmedoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”, 91.

⁶³ Sevinç & Mehmedoğlu, “İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi”, 98.

⁶⁴ Gönç Savran Temmuz, “Sosyolojide Nicel ve Nitel Araştırma Yöntemleri”, *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, ed. Nadir Suğur (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2009), 79-80.

⁶⁵ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 65.

yaşama hapsedilmesi” olarak tanımlanmaktadır. Çalışmanın iddiasına göre laikliğin bu tanımı dini hassasiyeti yüksek olan kesimlerce de kabul edilmektedir.⁶⁶

Araştırmanın teorik kabul ve önceliklerini de yansıtan bu bilgiler verildikten sonra gençlerin %72,1’inin laikliği din karşıtlığı olarak görmediği tespitine yer verilmektedir. Ancak araştırmada benimsenen üslup ve ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla gençlerin %72,1’inin laikliği din karşıtlığı olarak görmemesi, gençlerin, dinin bireysel yaşama hapsedilmesini onayladıkları anlamına gelmektedir. Araştırma raporunun diline bakıldığında gençlerin araştırmada benimsenen laiklik anlayışını benimsemeleri sebebiyle yargılandığı görülmektedir. Ancak araştırma verilerinden hareketle gençlerin araştırmada tanımlanan laiklik yorumunu benimsedikleri kanıtlanabilir değildir. Bunun yanı sıra araştırmada ifade edildiği gibi bir laiklik anlayışının dini hassasiyeti yüksek olanlarca kabullenildiği görüşü de kanıtlanmaya muhtaç bir varsayımdır. Zira araştırmanın hiçbir yerinde “dini hassasiyetleri yüksek olanların” bahsi geçen laiklik anlayışını kabul edip etmediklerini ölçecek bir soru bulunmamaktadır. Araştırmanın kendi sonuçları, tamamı dini hassasiyeti yüksek olanlardan oluşmayan bir örneklemede laikliğin din karşıtlığı olarak algılanmadığını göstermektedir. Dini hassasiyeti yüksek olarak nitelenebilecek düzenli namaz kılanların %69,5’i laikliği, din karşıtlığı olarak görmemektedir.⁶⁷

Araştırmada gençlerin “laikliği önemli bulması” eleştiri konusu yapılmaktadır. Ancak metinde laikliği önemli bulmanın ne anlama geldiği net değildir. Önemli bulmak dinin daha iyi yaşanabilmesi için gereklilik olarak görmek anlamına gelebileceği gibi din adına yapılanların tehlikesinden korunmak anlamına da gelebilir.

Araştırma sonuçlarının kurum tarafından değerlendirildiği bölümde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır;

“İslâm’ın Dindarlarının, İslâmcılarının ve Müslümanlarının bu anlayışlarını, gerek İslâm’ın ve gerek Laikliğin literatürdeki anlamıyla izah etmek mümkün değildir. Bu gençler, ya İslâmı ya da laikliği bilmemektedirler. Ya da kimlikleri melezleşmiş/ şizofrenleşmiş ve isimselleşmiş/ sloganlaşmış da farkında değillerdir.”⁶⁸

Kanaatimizce bu yorumlar “belirli bir din anlayışının” benimsenerek gençleri bu yorum üzerinden damgalamak anlamına gelmektedir. Hâlbuki aynı veriler Türkiye’de gençlerin dindarlık seviyesinin yüksek olduğu, inandıkları ve yaşadıkları din ile vatandaş oldukları devletin çatışmasını istemedikleri vb. daha farklı ve pozitif bir şekilde okunabilir. Ancak araştırma boyunca belirli bir ideal tipi bulmak

⁶⁶ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 68.

⁶⁷ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 70.

⁶⁸ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 70.

hedeflenmekte, öngörülen hedefe uygun kitlenin bulunamamasıyla yorumlar genellikle damgalayıcı bir dille sürdürülmektedir.

Araştırmada söz konusu edilen gençlerin laikliği nasıl anladığı, literatürdeki anlamını bilip bilmedikleri, biliyorsa bunu nasıl karşıladıkları ayrı bir sorundur. Diğer taraftan sadece bir konu ile ilgili bir tutumdan yola çıkarak gençlerin kimliğinin bütününe niteleyecek şekilde “melezleşmiş”, “şizofrenleşmiş”, “sloganlaşmış” vb. ifadelerle gençleri nitelemek damgalamanın da ötesine geçmektedir.

Bu yaklaşım gençlerin kimliklerini oluşturma süreçleri, gençlik döneminin özellikleri gibi hususları göz ardı ediyor görünmektedir. Kimlik dâhil her şeyin akışkanlaştığı bir dünyada yaşayan gençler, kimliklerini sürekli yeniden inşa etmeyi telkin eden bir sosyal çevrede, Giddens’in ifadesi ile kurumsal refleksivitenin yanında yerinden çıkarıcı mekanizmaların etkisi altında yaşamaktadırlar.⁶⁹ Yaşadığımız çağ gençlere kimliği verili bir şekilde sunmaktan ziyade inşa etme zorunluluğunu dayatmaktadır. Sözelimi kitle iletişim araçları üzerinden moda eliyle sunulan “kimlik tercihleri” küresel sermayenin arzuları yönetme stratejileri ile birleşince, gençler, kimliklerini yeniden üretmekle yüz yüze kalmaktadır. Böyle bir sosyal çevrede bilhassa siyasal kimlikler “ideolojik-doktrinel bir yönelimden ziyade pratik ve kültürel bir yönelime işaret etmektedir.”⁷⁰ Dönemleri gereği zaten kimlik kurma zorunluluğu ile karşı karşıya olan gençlerin bahsi geçen süreçlerin etkisi altında belirli ölçüde kimlik krizi ile karşı karşıya kalmaları doğal karşılanmalıdır. Bu anlamda Türkiye bağlamında Atatürkçülük, Milliyetçilik ve İslam, gençlerin siyasal kimlik unsurlarının doktrinel unsurlarından ziyade pratik kesişim kümesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla eleştiriye konu ettiğimiz araştırmada da söz konusu edilen Laiklik ile İslam, dindarlık ile demokratlık gibi unsurlar gençlerin dünyasında birbirine karşıt ideolojik duruşlar yerine mensubiyet hissi bağlamında kimliğin birbiriyle etkileşen bölümlerini oluşturmaktadır.⁷¹

İlgili araştırmada gençlik dindarlığına ilişkin yorumlarda başka problemler de bulunmaktadır. Çalışmanın çeşitli yerlerinde olumlanarak atıf yapılan “dindarlığın, geleneksel olarak bilinen anlamıyla hayatın her alanında dinî bir hassasiyet içerip içermediğinin açıklığa kavuşturulmasının”⁷² nasıl gerçekleştirileceği açık değildir. Sözelimi “hayatın her alanında dini bir hassasiyet içermek” duygusal, düşünsel ya da ameli boyutlardan hangisi ile ilgilidir. Ya da bu verilerden gençlerin bu konularda hassasiyet sahibi olmadığı nasıl çıkarılabilir. Araştırmada bunların cevabı bulunmamaktadır.

⁶⁹ Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 13.

⁷⁰ Bilici, “Siyasal Kimlikler, Din ve Değerler”, 91.

⁷¹ Konuyu daha detaylıca tartışan bir çalışma için bk. Bilici, “Siyasal Kimlikler, Din ve Değerler”, 79-87.

⁷² Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 71.

Konuya İslami literatürün –özellikle kelim ilminin- temel tartışması olan iman-amel bütünlüğü açısından da yaklaşmak mümkündür. Elbette inançlı bir mümin için ideal olan iman-amel bütünlüğüdür. Ancak sahabe-i kiram da dâhil olmak üzere ameli noktada eksikliğe her zaman rastlamak mümkün ise tarihte iman-amel bütünlüğünün mutlak-ideal anlamda gerçekleştiğini iddia etmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle dini pratiklerin yerine getirilmesinde eksiklik yeni değildir.⁷³ Bu durumda bir araştırmada sübjektif olarak oluşturulan değer yargılarından hareketle en fazla “iman-amel bütünlüğünde eksiklikler bulunmaktadır” vb. denebilecek bir konuda gençleri İslam’ı bilmemekle ya da kimliklerinin şizofrenleşmiş olmasıyla suçlamak uygun bir yorum biçimi olarak görülemez.

Araştırmada tespit edildiği düşünülen laik dindarlığın sonuçları “Laik-Seküler Dindarlığın (!) Tezahürleri” başlığı altında verilmektedir. Bu başlık altında “çapkınlık” “kendi cinsinden biri ile beraber olma” “evliliğe bakış” gibi konulara yönelik tutumlar ölçülmeye çalışılmaktadır. Araştırmada yer alan bir ifade şu şekildedir;

“Bir kişinin kendi cinsinden birisi ile (erkeğin erkekle, kadının kadınla) cinsel” ilişkisi konusunda görüşünüz nedir?” sorusuna; düzenli beş vakit namaz kılanların %8,4’ü, ferdi tercih-kimseyi ilgilendirmez, %30,3’ü ise onaylamıyorum, ama beni ilgilendirmez cevabını vermiştir.”⁷⁴

Araştırma metninin diline bakıldığında bu veriler gençlerin “laik-seküler bir hayat tarzını benimsediği”, bahsi geçen din algısının gençler arasında yaygınlaştığı, gençlerin “kimliklerinin melezleştiği” şeklinde yorumlanmaktadır.⁷⁵ Ancak yukarıdaki alıntıda verilen cevapların gençler için ne anlama geldiği konusunda bazı değerlendirmeler yapılabilir. Sözelimi cevaplardaki “beni ilgilendirmez” ne anlama gelmektedir. Ya da ilgilendirir cevabını verdiğinde yapması gereken nedir? Gençlerin “beni ilgilendirmez” cevabı gençlerin diliyle “bu tür insanlarla işim olmaz” anlamına gelebilir mi?

Araştırmada yargılayıcı bir üslupla “Evlilik, modası geçmiş bir kurumdur” görüşünün değerlendirilişiyle, düzenli namaz kılan ilişkisi incelendiğinde, düzenli namaz kılanların %6,9’unun bu görüşü desteklediği, %3,7’sinin ise kararsızlık içerisinde olduğu tespit edilmiştir.” ifadelerini takiben “Hâlbuki İslâm açısından meşru cinselliğin tek yolu nikâh ve dolayısıyla nikâha dayalı aile hayatıdır.”⁷⁶ ifadesi yer almaktadır. Ancak bu yorumlarda gençlerin kararsızlık halini etkileyen sosyoekonomik ve kültürel şartlar, gençlere etki edebilecek dışsal faktörler yeterince değerlendirilmemiş görünmektedir. Bir araştırmaya göre gençlerin %52,1’i Türkiye’de ortalama evlilik yaşının yükselmesini sosyal ve ekonomik yaşamda

⁷³ Altıntaş, *Gençler İnançtan Soruyor*, 153.

⁷⁴ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 71.

⁷⁵ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 75.

⁷⁶ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 72.

görülen değişimlerin sonucu olarak görmekte ve ortalama evlenme yaşının yükselmesinin normal bir gelişme olduğunu düşünmektedir.⁷⁷ Başka bir araştırmada deizm düşüncesine yönelimi bulunan gençlerin “bazılarının aileleriyle ilişkilerinde problem yaşadıkları, aile bağlarının kopuk olduğu ve genellikle boşanmış ailelerin çocukları oldukları bilgisine ulaşılmaktadır.”⁷⁸

Bir başka araştırmada ortaya çıkan sonuçlara göre “Allah’ın varlığına inanıyorum ama bu konuda çözemediğim hususlar var diyenlerin %45’i, anne-babası ayrı yaşayan öğrencilerdir.”⁷⁹ Aynı araştırmada “Allah’ın varlığına kesin olarak inanıyorum ve bu konuda akli ve mantiki deliller buluyorum” cevabı öğrencilerin okuduğu okul türüne göre -İmam-Hatip Lisesi dâhil- büyük ölçüde farklılaşmamaktadır.⁸⁰ Bu durum gençlerin inançlarının sosyoekonomik ve kültürel çevre ile ilişkisini gösterebileceği gibi gençlik döneminin özellikleri gereği inanma biçiminin benzeşmesi olarak da değerlendirilebilir.

Bu başlık altında söz konusu edilen araştırmaya göre gençlerin dindarlığı “laik-seküler bir dindarlıktır” ve gençler arasında laik-seküler bir hayat tarzı ve din algısı yaygındır.⁸¹ Ancak araştırmanın kendi sonuçlarına göre gençlerin dindarlığının laik-seküler bir dindarlık olduğunu söylemek mümkün değildir. Kaldı ki eğer varsa bile “laik-seküler dindarlığın” gençlerin zihnindeki algısının raporun yorumunda belirleyici olmuş görünen yaklaşımla ne kadar örtüştüğü belirli değildir. Bu sebeple yapılan yorumların yeterince objektif olmadığı aksine yargılayıcı olduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan bir örneği bahsi geçen araştırmada görülen bazı yaklaşımlarda esasında dini bir yükümlülük olmayan ya da farklı yorumlanabilecek kabullerin “istenildiği şekilde” yerine getirilmemesi dini inanç ya da yaşamdan sapma olarak nitelenebilmektedir.⁸² Son olarak eğer gençlerde bir kimlik krizi varsa bu durumun kimlikleri belirleyen siyasal, toplumsal ve kültürel bağlamdan azade olamayacağı ve yaşanan kimlik krizinin Türkiye’nin son yüzyılını etkileyen toplumsal tarihle iç içe geçmiş olduğu aşikârdır.⁸³ Bahsedilen kimlik krizi gençlerin sorunu olmanın ötesinde toplum bütünü için geçerli bir krizdir.

2.4. Özneleri Kastı Dışında Bir Kategoriyeye Dâhil Etme

Anlamak, tek başına dışarıdan gözlemeyle, başka zihinle özdeşleşmeyle ya da öznelliğimizden anlam dayatmayla gerçekleşmez. Ancak anlamı bulmak için görüneni

⁷⁷ Yunus Kaya - Mehmet Aslan, *Gençlerde Değişim ve Farklılaşan Telepler Araştırması-2019* (İstanbul: Başakşehir Belediyesi - ARGETUS Araştırma, 2019), 245.

⁷⁸ Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 184.

⁷⁹ Gündoğar & Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı - Adıyaman Örneği-”, 655.

⁸⁰ Gündoğar & Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı - Adıyaman Örneği-”, 655.

⁸¹ Can vd., *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*, 75.

⁸² Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi*, 188.

⁸³ Bilici, “Siyasal Kimlikler, Din ve Değerler”, 87.

“üreten” öznenin bilincine gitmek zorunludur. Araştırmacı anlamının konusunu oluşturan olgunun dilsel ve davranışsal bağlamını tespit ettikten sonra olguyu kendi kuramsal-kavramsal haritası ile bağlantıya sokar.⁸⁴ Böylece anlama gerçekleşir. Gençlerin inanç problemlerini ele alan çalışmaların bir kısmında bu “anlamının” yeterince gerçekleşmediği ifade edilebilir. Bahsi geçen çalışmalarda gençler kendisini doğrudan bir düşünceye mensup saymasa bile araştırmacılar, gençleri, onların kendilerini nitelemedikleri bir kavramla nitelenebilir. Dini hayatta geçmişte benzerine rastlanan yaşantılar deizm, ateizm vb. nitelenebilir. Dini hayatta geçmişte benzerine rastlanan yaşantılar deizm, ateizm vb. nitelenebilir. Diğer taraftan bazı araştırmalarda gençlerle ilgili söylemlerde düşülen hatalardan biri hedonist, nihilist, septist, agnostik vb. olarak nitelenebilecek ve dini bir tutum içermeyen kavram ve tutumlar deizm kavramı altında bir inanç sorunu olarak ifade edilmektedir.⁸⁵ İlgili çalışmalarda da dile getirildiği gibi kendisini deist olarak tanımlamayan gençleri deist olarak, yaşadıkları hayatı deistçe bir yaşam olarak nitelenebilir.⁸⁶

Bir araştırma konuyu şu ifadelerle ele almaktadır; “Her ne kadar bu düşünce yapısı gençlerin araştırmalar sonucunda kabul ettiği bir düşünce olmasa da gençlerin dini hayatlarında deizm düşüncesinin yansımaları görülmektedir.”⁸⁷ Araştırmalarda izleri görünen bu tutum, gençlere hizmet sunan kurum personelinin görüşlerine de yansımıştır. Buna göre kendini deist olarak tanımlamayan bireylerin yaşadığı hayat “deistçe bir hayat” olarak nitelenmektedir. Bir çalışmada, bir katılımcının ifadeleri şu şekildedir;

“İsmi konmamış bir deizmi herkes yaşıyor. Herkesin hayatı bu ama ismi konmamış. İbadetsiz, duasız bir din var. Pasif bir deist yaşam var. Benimle Allah arasındaki ilişkiye kimse karışmaz (derse) orada adam deisttir. Din sadece insanla Allah arasındaysa diğer şeylerin kime faydası var?”⁸⁸

Bu ifadelerin bağlamı, kastı analiz edildiğinde katılımcının gündelik hayatta her zaman örneğine rastlanan bir durumu “Pasif bir deist yaşam” ifadesiyle nitelerek özneleri, kendilerini tanımlamadığı bir kategoriye dâhil ettiği görülmektedir. Nitekim bu yargımızı doğrulayan ifadeler aynı araştırmadaki başka katılımcılar tarafından doğrudan ifade edilmektedir. “Çocuklar deizmi yaşadıklarının farkında değil ama

⁸⁴ Adil Çiftçi, *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları Empirik Bir Deneme* (Ankara: Kitabiyat, 2004), 63-64.

⁸⁵ Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi*, 189.

⁸⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 81.

⁸⁷ Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 186.

⁸⁸ Bu ifadeler Menküç’ün çalışmasında “Ö24, K, FL” olarak kodlanmış katılımcıya aittir. Bkz. Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 106.

deizmi yaşıyorlar. Siz ona dışarıdan bakınca deizm diye adlandırırsınız ama çocuk ben deistim demiyor veya deizmi yaşıyorum demez.”⁸⁹

En basit haliyle deizm “Tanrı’nın varlığını ve âlemin ilk sebebi olduğunu kabul etmekle birlikte akla dayalı bir tabii din anlayışı çerçevesinde nübüvveti şüphe ile karşılayan veya inkâr eden felsefi ekolün adıdır.”⁹⁰ Kaldı ki deizm tanımlarında bir birliklilik bulunmamaktadır. Bazı alan araştırmaları gençlerde var olduğunu düşündükleri “deizm eğilimlerini” tespit etmek isterken kavramın bu anlamını göz ardı etmektedir. Bu çalışmalar gençleri, onların kendilerini tanımlamadıkları bir kategoriye dâhil etme anlamına gelebilecek nitelermelerde bulunmaktadır. Literatürde daha önce bireylerin “dini hayatını” “dini tutumlarını” ölçmek üzere kullanılan sorular bu çalışmalarda “deizm eğilimlerini ölçmek üzere” kullanılmaktadır. Böylece daha önce gençlerin dini hayatını, dini tutumlarını ölçmek üzere kullanılan ve dindarlığın boyutlarından aldıkları puanların düşük ya da yüksek olduğunu gösteren ifadelerle nitelenen olgu son dönem çalışmalarında inanç sorunu, ateizm, deizm vb. kavramlarla ifade edilmektedir. Ergenlerde deizm olgusunu ölçmeyi hedefleyen bir araştırmada ölçek maddesi olarak kullanılan sorulara bakıldığında bu başlıkta zikredilen nitelermeyi hak eden bir tutumun izleri görülmektedir. Yazar, gençlerde deizm algısını ölçmek üzere geliştirdiği bir ölçek kullanılmaktadır. Çalışmada gençlere dini emirlerin bireyin özgürlüğünü kısıtlaması, din bilginlerinin dine kendi bakış açılarıyla yaklaşması, dinin kaynaklarında oluşan bilgi kirliliğinin gençleri endişeye sevk etmesi, dini grupların faaliyetleri hakkındaki düşünceler, bireyin inancı yüzünden dışlanması, din mensuplarının zenginliği/zenginleri gözetim tutumu, siyasi amaçları önemsemesi, din mensuplarının günahkârları küçümsemesi konusundaki düşünceleri, Müslümanların Allah’ı hak ettiği gibi anlaması, dinin kılık kıyafet konusundaki tutumu konularında sorular sorulmuştur.⁹¹

⁸⁹ Menküç’ün çalışmasında “Ö22, K, AL” olarak kodlanan katılımcının ifadeleridir. Bkz. Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 107.

⁹⁰ Hüsameddin Erdem, “Deizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/109.

⁹¹ Yazarın metinde değinilen konuları ölçmek üzere geliştirdiği ölçekte kullandığı soruların bir kısmı şunlardır: “İnanıyorum dinin gençlerle ilgili haram-helal, cinsiyet, ibadet vb. sorumlulukla ilgili verdiği emirlerin/yasakların özgürlüğümü kısıtladığını düşünüyorum”, ‘İnanıyorum dinin bilginlerinin dine karşı kendi bakış açılarıyla yaklaştıklarını düşünüyorum’ İnanıyorum dinin kaynaklarındaki bilgi kirliliği beni sürekli tedirgin etmektedir.” Türkiye’deki dini grupların (cemaat, tarikat vb.) dini faaliyetlerinin topluma zarar verdiğini düşünüyorum. Bir insanın inancı yüzünden dışlanmasına hiç anlam veremiyorum. ‘Günümüzde Müslümanların fakirlerden çok zenginleri önemseye başladığını düşünüyorum’ İnanıyorum dinin kabul edenlerinin her zaman siyasi amaçları daha çok önemsediklerini düşünmeye başladım” “İnanıyorum dinin kabul edenlerinin (Müslümanların) günahkârlara karşı küçümser tavırları beni soğutmaktadır.” “Günümüz Müslümanlarının Allah’ı hak ettiği şekilde ele aldıklarını/inandıklarını düşünmüyorum.” ‘İnanıyorum dinin kılık kıyafetimle uğraşmasına (kılık kıyafete ilişkin emir ve yasaklar koymasına) anlam veremiyorum’.

Ergenlerde deizm olgusunu ölçmeyi hedefleyen bir çalışmada yer alan bu sorulara bakıldığında dini yaşamın inanç, ibadet, ahlak, dindarlara karşı tutum vb. boyutlarını ölçen soruların konuyla doğrudan ilgisi bulunmamakla birlikte deizm düşüncesini ölçmek üzere kullanıldığı görülmektedir. Dini yaşamın tezahürlerini, dine, dindarlara karşı tutumu ölçmek üzere sorulabilecek soruların deizm düşüncesini tespit etmek üzere sorulması kanaatimizce öznelere, kendilerini öyle tanımlamadığı bir kategoriye dâhil etmektir. Diğer bir deyişle din, dini yaşam, dindarlara karşı tutum, dinin toplumsal hayattaki tezahürlerini ölçmede oldukça işlevsel olabilecek soruların deizm düşüncesi ile ilgisini kurmak zor görünmektedir. Zira ilgili alan araştırmaları gençlerde ortalama bir deistte bulunması gereken; evreni yorumlama hakkının sadece akla ait olması, başlangıçta evreni yaratan sonra köşesine çekilen bir Tanrı inancı, doğa kanununa yapılan vurgu, her türlü ilahi iradeyi reddetme⁹² gibi özelliklerin bir ya da birkaçının bulunduğunu açıkça iddia edememektedir. İlgili araştırmaların dile getirdiği hususlar en fazla gençlerin dini inanış ve yaşantılarında bazı değişikliklerin olduğunu ortaya koyabilir. Bu da en fazla dine ilgisizlik, dini yaşamda kısmi bir gerileme anlamına gelebilir. Bu görüşler -doğru olsa bile- gençleri deist, ateist vb. olarak nitelemeye yetecek düzeyde değildir.

Kanaatimizce bu tür yaklaşımlar –araştırmaların amacı bu olmasa bile- sonuçta gençler için bir etikete dönüşmekte, zamanla gerçekliği gölgede bırakacak bir literatürün oluşmasına kapı aralamaktadır.

Bir çalışmada (Allah) “Kitap göndermese de insan aklıyla doğruyu bulur” şıkkı deizm düşüncesinin tebarüz etmesinde kilit şıklardan biri olarak görülmektedir. “Bu şıkkı tercih edenlerin oranı % 10,8 gibi yüksek denilebilecek bir değerdedir.” ifadesinden hareketle gençlerden oluşan örneklemin %10,8’inin deist düşünceye eğilimli olduğu yargısı ortaya konmaktadır. Yukarıdaki eleştirilerin benzeri bu araştırmaya da yöneltilebilir. Araştırma sonuçlarından hareketle soruya bu şekilde cevap veren öğrencilerin deizme eğilimli olduğu ifade edilmektedir. Ancak araştırmada bahsi geçen öğrencilerin kendini deist olarak nitelediğine dair bir veri bulunmamaktadır. Diğer taraftan İslam itikadının öğretimi için üretilmiş materyallerde –başta kelim kitapları olmak üzere- insanın özgür iradesinin önemi, akla verilen değer, vahiy gelmesi bile insanın aklı ile yüce yaratıcı düşüncesine ulaşabileceği gibi hususlar vurgulanmaktadır. Çoğunlukla bu yaklaşım yüce yaratıcı düşüncesinin insan aklına ne kadar uygun olduğunu ispat etmek üzere ileri sürülmektedir. Bu durumda bireysel kimliğini kurma ve inancını şekillendirme aşamasında olan gençlerin (Allah) “Kitap göndermese de insan aklıyla doğruyu bulur” ifadesine katılmasının deizme eğilimli olmaktan ziyade akla önem vermek, özgürlüğü önemsemek olarak yorumlanması kanaatimizce daha uygundur. Aynı araştırmada “Allah yarattıktan sonra bir köşeye çekildi ve sadece izliyor” yargısına gençlerin %4,4

Bk. Ali Ermiş, *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 9-13.

⁹² Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 86.

oranında katılmasının “deizm anlayışının belirli bir düzeyde mevcut olduğunu göstermesi”⁹³ yargısı da benzer şekilde yorumlanabilir. Gençlerin, Allah’ın kudretini göz önünde bulundurarak mükemmel bir düzen yarattığı düşüncesi ile böyle bir seçeneği işaretlediklerini düşünmek mümkün olabileceği gibi Allah’ın artık karışmaması gerekir düşüncesine sahip olduklarını ifade etmekte aynı oranda mümkündür. Ancak en azından soruda sorulduğu kadarıyla bunu tespit etmek mümkün değildir.

Erdoğan⁹⁴, bir kısmı bu metinde de atıf yapılan araştırmaların verilerinden hareketle gençlerin tutumlarının en fazla “uzun vadede deistliğe veya ateistliğe yol açma ihtimaline sahip” olarak nitelenebileceğini ifade etmektedir. Ona göre “Mesela ‘Allah, sonrasında müdahale etmesine gerek kalmayacak kadar mükemmel bir evren yaratmıştır’ diyenlerin ne kadarı Allah’ın iradesinin sınırlı olduğu inancıyla ne kadar Allah’ın (kudretine, yaratma mükemmelliğine, Sünnetullah’ına) övgü amacıyla bunu söylemiştir?”⁹⁵ sorusuna verilecek cevap gençlerle ilgili değerlendirmeleri gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Bu sebeple olsa gerek görgül araştırma verilerine dayanmadan ileri sürülen gençlerin deist olduğu iddiası gerçeklikten ziyade bir “mit” olarak nitelenmiştir.⁹⁶

SONUÇ

Türkiye’de gençliğin dindarlığı, dini inançları ve inanç problemleri ile ilgili ortaya çıkan tutumların meselenin olgusal boyutunu yeteri kadar okuyamadığı ifade edilebilir. Bunun temel sebeplerinden biri konuyu duygusal bir yaklaşımla ele almaktır. Bu çalışmada gençliğin inanç problemleri ile ilgili çalışmalar –seçilen örnekler bağlamında- eleştirel bir analize tabi tutulmuştur.

Gençlerin inanç problemleri ile ilgili çalışmaların bir kısmı ateizm, deizm, agnostisizm vb. inanç problemlerini teorik boyutuyla ele almaktadır. Bu çalışmaların temel eksikliği gençlerin inanç problemlerini tespit eden verilere dayanmaktan ziyade belirli bir problemi “zihnen var sayıp” var olduğu düşünülen bir probleme teorik düzeyde cevap üretmektir. Bu çalışmalar “cevabı verilen” soru ve çözümlenen sorunların gençlerde gerçekte var olup olmadığı varsa ne anlama geldiği konusunda yeterli analize ulaşacak verilere dayanmamaktadır.

Gençlerin inanç problemleri ile ilgili alan araştırmalarının bir kısmı inanç problemlerinin kaynaklarını, inanç problemi olarak tanımlanan konu ve kavramların ne anlama geldiğini ve inanç problemlerinin yaygınlığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Ancak bu çalışmalar da bazı eksiklikler taşımaktadır. Bu eksiklikler araştırmaların yeterli literatür taraması yapılmadan gerçekleştirilmesi, araştırmalarda elde edilen bulguların ilgili çalışmalarla karşılaştırmadan

⁹³ Gündoğar & Yürgüç, “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı - Adıyaman Örneği-”, 660.

⁹⁴ Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi*, 185.

⁹⁵ Erdoğan, *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyargıların Analizi*, 185.

⁹⁶ Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, 65.

yorumlanması, araştırma verilerinin bilimsel yöntem bakımından taşıdığı eksiklikler, gençlere karşı peşin hükümlerle hareket ederek yargılayıcı bir dil kullanılması, özneleri kasti dışında bir kategoriye dahil etme olarak sayılabilir.

Gençlerin inanç problemleri ile ilgili çalışmaların bazılarında görülen önemli sorunlardan biri saha araştırması, istatistiki yöntemler, veri analizi ve yorumlaması gibi konularda bir formasyona sahip olmadan yapılan değerlendirmelerdir. Bahsi geçen araştırmaların bir kısmı saha araştırması verilerini doğru okuyamamaktan ve yorumlayamamaktan kaynaklı hatalara düşmektedir. Bu durum gençlerin inanç düzeyleri, inanç sorunları, dindarlığı gibi konulardaki yanlış algıları beslemektedir. Böylesi bir tutum kendi sahasında çok değerli olan çalışmaların kalitesini de düşürebilmektedir.

Gençlik döneminin en ciddi konularından biri olan inanç sorunları nitelikli alan araştırmalarıyla ortaya konarak analiz edilmelidir. Ancak konuyu anlama ve açıklamaya katkısı beklenen araştırmalarda görülen eksiklikler gençlerin inanç sorunları konusundaki gerçekliği ortaya koymak yerine anlamayı zorlaştırmaktadır. İlgili araştırmaların bir kısmında görülen eksiklikler sebebiyle, gençlik dindarlığı ve gençlerin inanç sorunları anlamak ve açıklamak yerine “tüketilmektedir”.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, Ramazan. *Gençler İnançtan Soruyor*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aygün, Fatma. “Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 531-562.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.
- Batak, Kemal. “Ateizm ve Türkiye”. *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı – IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm)*. thk. Hatice Nur Bölükbaşı, Sinan Gündoğdu. 63-75. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Bayyigit, Mehmet. “Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi”. *Din Sosyolojisi*. ed. Mehmet Bayyigit. 3-42. Konya: Palet Yayınları, 2013.
- Bayyigit, Mehmet. *Gençlik ve Din*. Konya: Yediveren Kitap, 2011.
- Bethan McKernan. “Turkish students increasingly resisting religion, study suggests”. *The Guardian* (29 Nisan 2020).
- Bilici, Muhammed Veysel. “Siyasal Kimlikler, Din ve Değerler”. *Türkiye'nin Gençleri İleri Analizler*. 75-128. İstanbul: Uluslararası Tüm Gençlik ve Spor Kulübü Derneği, 2020.
- Booth, Wayne C. vd. *Araştırma Sanatı*. çev. Necati Kayaalp. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Can, Burhanettin vd. *Türkiye Gençlik Raporu Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri (Özet Rapor)*. İstanbul: SEKAM Yayınları, 2013.

- Creswell, John W. *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 2016.
- Çiftçi, Adil. *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları Empirik Bir Deneme*. Ankara: Kitabiyat, 2004.
- DİB. *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
- Erdem, Hüsamuddin. “Deizm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erdoğan, Erol. *N’apsak Bu Gençleri Gençlerle İlgili Önyarguların Analizi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Ermiş, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Giddens, Anthony. *Modernite ve Bireysel-Kimlik Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Gökçe, Birsen. *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Savaş Yayınevi, 2007.
- Güçlü, İdris. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri Teknik Yaklaşım Uygulama*. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.
- Gündoğar, Hamdi - Yürgüç, Muhammet Sait. “Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı -Adıyaman Örneği-”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 643-670.
- Kaya, Yunus - Aslan, Mehmet. *Gençlerde Değişim ve Farklılaşan Telepler Araştırması-2019*. İstanbul: Başakşehir Belediyesi - ARGETUS Araştırma, 2019.
- Kömüş, Mustafa. “Dine ilgi azaldı, deizmi seçiyorlar”. *BİRGÜN* (16 Nisan 2021).
- Kuş, Elif. *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Veri Analizi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006.
- Küçükkalp, Kasım. “Agnostisizm Ve Nihilizm”. *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı – IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm)*. thk. Hatice Nur Bölükbaşı, Sinan Gündoğdu. 103-116. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- MAK Danışmanlık. *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması*. MAK Danışmanlık, 2020. file:///C:/Users/sau/Desktop/GEN%C3%87L%C4%B0K%20ARA%C5%9ETI RMA SI.pdf
- Menküç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.

- Meydan, Hasan - Aydın, Sare. "Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığa Bakışı ve Etkileyen Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 299-323.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I-II*. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayın Odası, 2017.
- Ocakoğlu, Ömer Faruk. "Din ve Maneviyat Arasında: Türkiye'de Genç Nüfus Dindarlığı". *Türkiye'nin Gençleri İleri Analizler*. ed. Ahmet Özdiç. 131-170. İstanbul: Uluslararası Tüm Gençlik ve Spor Kulübü Derneği, 2020.
- Özbolat, Abdullah. "İhlsözlük'te Dindar Gençliğin Özneleşmesi: İmam Hatipli, Ahlaklı ve Entelektüel". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2014), 51-72.
- Sevinç, Kenan - Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "İnançsızlığa Yönelmede Çevresel ve Entelektüel Faktörlerin Etkisi". *İnsan ve Toplum* 6/2 (2016), 87-116.
- Şimşek, İsmail. *Ataizmden Ateizme Tanrı ve Yanılgılar*. Ankara: Eski Yeni, 2020.
- Temmuz, Gönç Savran. "Sosyolojide Nicel ve Nitel Araştırma Yöntemleri". *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. ed. Nadir Suğur. 78-96. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Tutar, Hasan - Erdem, Ahmet Tuncay. *Örnekleriyle Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve SPSS Uygulamaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.
- UNDP. *UNDP Youth Strategy 2014-2017 United Nations Development Programme Empowered Youth Sustainable Future*. New York: United Nations Development Programme, 2015.
- Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Yeşilyurt, Temel. "Deizmin Türkiye'deki Etki Boyutu". *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı - IX Güncel İnanç Problemleri (Deizm, Ateizm, Agnostisizm Ve Nihilizm)*. thk. Hatice Nur Bölükbaşı, Sinan Gündoğdu. 25-37. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Zavalsız, Y. Sinan - Şahin, Ensar. "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma". *Journal of History Culture and Art Research* 7/2 (2018), 576-599.
- Ulusal Gençlik ve Spor Politikası Belgesi*. Ankara: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2018.